

NORSKE KRIMINALROMANER FRA TIDLIG 1900-TALL OG DET ANTISEMITTISKE ARKIV

Ragnhild Maria Hauglid Henden

I 1937-1938 ble en kriminalroman med tittelen *Krock & Co.* trykket som føljetong i det sveitsertyske tidsskriftet *Der Schweizerische Beobachter*. Forfatteren, Friedrich Glauser, gjelder som en av de første tyskspråklige kriminalforfattere. Han var født i Wien, bodde hovedsakelig i Sveits og døde i 1938, bare 44 år gammel, i nærheten av Genova i Italia.¹ Glauzers mest kjente litterære figur, Wachtmeister Studer, er hovedperson i fem av hans romaner, blant andre *Krock & Co.* Romanen kom i 1941 i bokutgave, identisk med føljetong-utgaven. Disse var forkortet med en femtedel i forhold til det originale manuskriptet, som i 1996 for første gang ble utgitt i sin helhet, under Glauzers originale tittel *Die Speiche*.²

Romanen forteller om to mordsaker som står i forbindelse med hverandre. Wachtmeister Studer kommer i befatning med kriminalsaken under et privat hotellopphold i den sveitsiske landsbyen Grub. Det første mordofferet blir funnet rett utenfor hotellet, og Studer og hans svigersønn starter sin etterforskning med å studere liket:

Ein unangenehmes Gesicht! Die Nase lang und gebogen, wie ein Geierschnabel, zwei Furchen gruben sich ein von den Nasenflügeln bis zu den Mundwinkeln, die Lippen, fleischig und dick, waren geschürzt und entblößten die Zähne – es sah aus, als lächle der Tote mit all seinen Goldplomben. Gut war nur eins, daß Studer dem Toten die Augen zugeedrückt hatte (es war übrigens seine erste Sorge gewesen, nachdem der Spieß, die Speiche, aus der Wunde entfernt worden war). Der Blick! Studer

¹ Friedrich Glauser ble født i 1896 i Wien av østerriksk mor og sveitsisk far. Skolegangen var preget av disiplinære problemer. Glauser ble morfin-avhengig og han ble i 1918 umyndiggjort på grunn av sin utsvevende livsførsel. Han ble gjentatte ganger innlagt på ulike klinikker, men rømte ofte før behandlingen var fullført. Han var også to år i fremmedlegionen. I løpet av sine tre siste leveår skrev Glauser fem kriminalromaner. Han skrev også en rekke dikt; disse har blitt utgitt posthumt.

² Glauser, Friedrich: *Die Speiche*. Zürich 1996.

erinnerte sich seiner: geladen mit Hohn, im Tode noch. Sah es nicht aus, als mache sich der Ermordete lustig über die Überlebenden?³

I løpet av kort tid begås det nok et mord på hotellet, og Studer setter alt inn på å løse drapssakene. Han har i handlingens løp en drøm som viser seg å peke fram mot løsningen av mysteriet:

[der] Traum von der Spinne, die auf einem Haus neben dem St.Galler Bahnhof sitzt und ihre Fäden über das Land gelegt hat – weiße, glitzernde Fäden, klebrige Fäden auch, in denen sich die menschlichen Fliegen fangen und dann zappeln und summen ... Aber nie mehr können sie sich befreien. Die Spinne kriecht heran und saugt ihnen das Blut aus: den Wirten, den Kleinbauern, den Geschäftsleuten, den Angestellten.⁴

Drømmen forteller på et metaforisk plan om en utbytter som forårsaker store tap hos mange personer. I hovedpersonens bearbeidelse av denne drømmen kommer han til den foreløpige konklusjon at det må dreie seg om et konsortium som driver ågervirksomhet,⁵ noe som viser seg å stemme, og Studer løser deretter ikke bare mordgåtene, men avdekker også et slikt nettverk.

Dagens lesere, som kanskje mangler kunnskap om både Glauser og hans samtid, vil sannsynligvis ikke lese noe spesielt inn i de siterte tekstdelene. Men med noe kjennskap til antisemittismens historie, er det mulig å fastslå at beskrivelsen av det første mordofferet inneholder flere typisk antisemittiske trekk. Videre vil det være kjent at spindelnev-motiv flere ganger, men slett ikke bare, har vært brukt i forbindelse med antijødisk propaganda. En leser som på grunnlag av

³ Ibid, s.6. [“Et ubehagelig ansikt! Nesen lang og buet, som et ørnenebb, to rynker gravde seg inn fra nesevingene til munnvikene, leppene, kjøttfylte og tykke, var krummet og blottet tennene – det så ut som flirte den døde med alle sine gullplomber. Bra var det, at Studer hadde lukket den dødes øyne (det hadde forresten vært hans første tanke etter at spiddet, (sykkel-)eiken var fjernet fra såret). Blikket! Studer husket det: fylt av hån, også i døden. Så det ikke ut som om den myrdete moret seg over de overlevende?”] (min oversettelse).

⁴ Ibid, s.106. [“drømmen om edderkoppen som sitter på et hus ved togstasjonen i St.Gallen og har lagt sine tråder ut over landet – hvite, glitrende tråder, klebrige tråder også, hvor de menneskelige fluene blir fanget og så spreller og summer... Men de klarer aldri å befri seg selv. Edderkoppen kommer krypende og suger ut blodet deres, vertene, småbøndene, forretningsfolkene, de ansatte.”] (min oversettelse).

⁵ Ibid, s.107.

sin kunnskap og sine leseerfaringer oppfatter de to romansitatene som antisemittisk determinerte, benytter så å si et virtuelt historisk arkiv for å dekodere teksten. Da de benyttede stereotypiene, om man i det hele tatt kan kalle det stereotyper, ikke lenger hører til lesernes hverdagsviten, kan man snakke om et virtuelt historisk arkiv. Det handler her nemlig ikke om intertekstualitet, da en konkret pretekst for sitatene ikke kan identifiseres. Noe tvilsom blir også tekstdelens stereotype karakter når man for eksempel tar i betraktning at Joseph Roth benyttet spindelvev-metaforen for litterært å kunne avsløre en antisemittisk-høyreekstem bevegelse, noe jeg vil komme tilbake til. Siden sitatene imidlertid ikke er entydige og min følgende arkivale analyse bare delvis bekrefter min tese om at vi her har å gjøre med antisemittiske framstillinger, kan man ikke fastslå at det har vært Glauzers intensjon med romanen å forulempe jøder.

Virkelig interessant blir det først når man leter i romanens kontekst og finner en spesiell form for arkivmateriale, nemlig hans egne brev. Det teoretiske hovedanliggende i denne artikkelen er å argumentere for en utvidet forståelse av arkiv-begrepet. Eksistensen av Glauzers brev er viktig for min tolkning av Die Speiche på den måten at et enkelt brev muliggjør (om enn ikke fullt ut bekrefter) min argumentasjon og teksttolkning; brevet tolker altså romanen.

Hva er et arkiv?

Arkiv har tradisjonelt vært en betegnelse på en statlig institusjon som arkiverer juridiske dokumenter. Innsyn i arkivet var forbudt eller svært begrenset og arkivet var derfor en maktfaktor som bidro til å opprettholde et hierarkisk samfunnssystem. Arkivets karakter forandret seg i takt med den historiske og politiske utvikling og etter ulike regimers fall har tidligere lukkede arkiv blitt åpnet, slik som det prøysiske statsarkivet og Stasi-arkivet i det tidligere DDR.⁶ I møte med nye medieformer blir arkivet og arkival praksis ytterligere utfordret og endret, riktignok alltid innenfor materialitetens grenser, siden arkivets innhold alltid er materielt.

En ny definisjon av arkivet dukket opp i Frankrike blant postmodernister og poststrukturalister som Michel Foucault, Gilles

⁶ Jf. Ernst, Wolfgang: *Das Rumoren der Archive. Ordnung aus Unordnung*. Berlin 2002.

Deleuze og Jacques Derrida⁷. Foucault utarbeidet i sin vitensarkeologi et arkiv-begrep som står i sammenheng med strukturalismen og som samtidig fjerner seg fra det tradisjonelle arkiv-begrepet. Først og fremst skulle begrepet tjene som et viktig verktøy i hans kunnskapsteori. Foucault bidro sterkt til utviklingen av diskursteorier, og arkivet kommer inn som et viktig begrep i denne sammenheng. Med "arkiv" forstår han ikke summen av alle tekster som en kultur har bevart som dokumenter over sin egen fortid, og heller ikke de fysiske bygningene hvor slikt materiale blir oppbevart. Foucault viser derimot til alle systemer av uttalelser i en diskurs, innbefattet hendelser og ting:

Das Archiv ist zunächst das Gesetz dessen, was gesagt werden kann, das System, das das Erscheinen der Aussagen als einzelner Ereignisse beherrscht. Aber das Archiv ist auch das, was bewirkt, daß all diese gesagten Dinge sich nicht bis ins Unendliche in einer amorphen Vielzahl anhäufen, sich auch nicht in eine bruchlose Linearität einschreiben und nicht allein schon bei zufälligen äußeren Umständen verschwinden [...] es [ist] das, was *die* Diskurse in ihrer vielfachen Existenz differenziert und sie in ihrer genauen Dauer spezifiziert.⁸

I Foucaults arkiv finner vi altså alt som utgjør en diskurs og skiller den fra andre diskurser, ikke kun de tekstene som er diskursens skriftlige materiale. Foucault fjerner seg som poststrukturalist i stor grad fra materialiteten, både når det gjelder historiesyn og bruken av arkiv-begrepet. I diskursanalysen spør han ikke etter virkeligheten, det konkrete, det målbare, men derimot etter hvordan virkeligheter blir artikulert og konstruert i og av ulike diskurser. Foucaults arkiv er altså høyst virtuelt i forhold til det tradisjonelle arkivet idet det har som sin 'oppgave' å kartlegge hvilke lovmessigheter og normer som ligger bak det sagbare i en gitt diskurs. Det er altså ikke utsagnene i seg selv som

⁷ Se bl.a. Derrida, Jacques: *Dem Archiv verschrieben. Eine Freudsche Impression*. Berlin 1997.

⁸ Foucault, Michel: *Archäologie des Wissens*. Frankfurt/M 1973, s.187f. ["Først er arkivet loven for det sagbare, systemet som behersker uttalelsenes forekomst som enkelte hendelser. Men arkivet er også det som bevirker at alle disse sagte ting ikke hopper seg opp i et amorft flertall, heller ikke skriver seg inn i en bruddløs linearitet og slett ikke forsvinner ved tilfeldige ytre omstendigheter. [...] det er det som differensierer diskursene i deres mangfoldige eksistens og spesifiserer de i deres nøyaktige utstrekning."] (min oversettelse).

er interessante, men utsagnenes praksis, altså hvorfor gitte utsagn opptrer i en gitt diskurs og hvordan disse eventuelt fortsetter sin eksistens i en ny diskurs.

Brev som arkiv

Så langt om arkiv-begrepet; nå tilbake til Glauser: 29.november 1938 skrev Glauser et langt brev til sin stemor Louisa Glauser, halvt personlig, halvt politisk i innhold. Der leser man blant annet:

Was die Paulus-Briefe anbelangt, so habe ich sie immer verabscheut, sie erinnern zu sehr daran, daß ihr Verfasser ein Jude war, der es für praktisch gehalten hatte, das römische Bürgerrecht zu kaufen. [...] Noch immer bewahre ich eine große Bewunderung für den alten Tiger, für Clemenceau, für Lyautey – das waren wenigstens Männer und keine feigen Hebräer wie die Mannschaft des beschnittenen Blum, der es mit seinem Domestikenpack fertiggebracht hat, Frankreich innerhalb von zwei Jahren zu ruinieren. O, diese Volksfront! Ich habe sie letztes Jahr am Werk gesehen! Wenn Du erlebt hättest, was wir erlebt haben! Liest Du manchmal den "Gringoire"? Henri Béraud reitet dort meistens seine fulminanten Attacken gegen Karfunkelstein – wie er Blum nennt – und deckt mit eindeutigen Zahlen auf, was dieses Schwein alles gestohlen, zerstört, sabotiert hat.⁹

Glauser tegner gjennom dette sitatet et svært tydelig bilde av sine politiske standpunkter. Georges Clemenceau og Hubert Lyautey var hans forbilder. Clemenceau, le tigre, var en handlekraftig politiker som i forhandlingene i Versailles i 1918 var svært offensiv i sitt forsvar av franske interesser på bekostning av de tyske. Lyautey var i årene

⁹ Glauser, Friedrich: *Briefe 2. 1935-1938*. Utgitt av Bernhard Echte. Zürich 1991, s.895f. [„Når det gjelder Paulus-brevene, har jeg alltid avskydd de, de minner for mye om at forfatteren var en jøde som holdt det for praktisk å kjøpe den romerske borgerrett. [...] Ennå bevarer jeg en stor beundring for den gamle tiger, for Clemenceau, for Lyautey – det var i det minste menn og ingen feige hebreere slik som mannskapet til den omskårede Blum, som ved hjelp av sitt tjenerpakk har klart å ruinere Frankrike i løpet av to år. Å, denne folkefronten! Jeg så de i aksjon forrige år! Hvis du hadde opplevd hva vi opplevde! Leser du noengang „Gringoire“? Henri Béraud angriper der stort sett Karfunkelstein – hans navn på Blum – og viser med entydige tall alt hva dette svinet har stjålet, ødelagt og sabotert.“] (min oversettelse).

1912-1925 generalresident i Marokko, som da var fransk protektorat, og har blitt kalt det moderne Marokkos far. I 1936 ble det valgt en venstreorientert regjering i Frankrike med Léon Blum som statsminister. Regjeringen innførte en del reformer i arbeidslivet, blant annet 40-timers-uken, men koalisjonen var ustabil og møtte problemer både i utenrikspolitikken og i finansspørsmål. Blum var jøde, og det er nettopp den antisemittiske stemningen i Glausers brev som gjør det til interessant lesning. Det lar seg også påvise en mulig forbindelse mellom brev og roman, slik at brevets innhold kan tjene som tolkningsnøkkel for romanen. Ved romanens slutt avslører Studer hvem som er ansvarlig for ågervirksomheten, nemlig en franskmann ved navn Herr Gardiny:

Ich habe den Mann, der hinter der Auskunftei Krock steht [...] einen Franzosen genannt. Das ist falsch. Soviel ich weiß – und mein Wissen stammt aus sicherer Quelle, ich habe einen guten Freund, der bei der Police judiciaire eine hohe Stelle bekleidet -, ist der Mann genausowenig Franzose wie die anderen großen Schwindler, die wie Maden auf Frankreichs Land schmarotzen. Aber auf dem Papier ist er Franzose – nicht wahr, Herr Gardiny?¹⁰

Her identifiserer Studer Herr Gardiny ikke bare som skruppelløs ågerkar, men også som franskmann kun på papiret. Studers sammenligning av Gardiny med snyltende larver og innholdet i Glausers brev gjør det videre plausibelt å se beskrivelsen av Herr Gardiny i sammenheng med datidens antisemittiske forestillinger om den griske, fedrelandsløse jøde. Gjennom avsløringen av Gardiny som ågerkonsortiumets bakmann blir han til slutt identifisert med edderkoppen i Studers drøm, med alle de negative konnotasjoner det medfører. En videre identifisering av Gardiny som jøde skjer gjennom de assosiasjonene navnet Gardiny gir til Stavisky-saken. Serge Alexandre Stavisky (1888-1934) var en russisk jøde som levde i Frankrike. I 30-årene eide han flere pantelånerforretninger i Bayonne

¹⁰ Glauser 1996, s.129f. [”Jeg kalte mannen som står bak kredittopplysningsbyrået Krock for en franskmann. Det er feil. Så vidt jeg vet – og mine opplysninger kommer fra en sikker kilde, jeg har en god venn som har en høy stilling i Police judiciaire -, er mannen like lite franskmann som de andre store svindlerne som snylter på Frankrike som små larver. Men på papiret er han franskmann – ikke sant, Herr Gardiny?”] (min oversettelse).

og hadde forbindelser til en rekke prominente personer. Stavisky var flere ganger tiltalt for svindel, men han kom seg unna, blant annet ved hjelp av bestikkelser. Det var først etter mordet/selv mordet på ham i 1934 at hans økonomiske forhold ble kjent i offentligheten. Dette skapte storm, og både statsminister Camille Chautemps¹¹ og politisjefen i Paris måtte gå av. Også Chautemps etterfølger, Édouard Daladier, måtte forlate sin stilling. Det skjedde som en direkte følge av opptøyene 6.februar 1934, der fjorten mennesker mistet livet. Det er høyst sannsynlig at Friedrich Glauser hadde kjennskap til Stavisky-affæren. Det siterte brevet viser at han var orientert om fransk politikk, og Stavisky-affæren ble også gjort kjent i internasjonal presse. Kuriøst nok var en av reporterne Georges Simenon, som med sin kommisær Maigret var et litterært forbilde for Glasers etterforsker Studer. Simenon ble på sin side mistenkt for å være nazi-kollaboratør under 2.verdenskrig.

Det foregående har vist at Glasers roman, uten en eneste gang å nevnte ordet 'jøde', kan spille på antisemittisk viten. Det besnærende ved en slik form for jødefiendtlighet er nettopp at den i stor grad er vanskelig å identifisere. Datidens lesere av *Die Speiche* hadde neppe tilgang til Glasers brev, og kunne derfor ikke som her sammenligne de to tekstenes innhold. Det de derimot hadde tilgang til og kunnskap om, på et bevisst eller ubevisst plan, var datidens gjeldende antisemittiske karaktertrekk. Deltakerne i en gitt diskurs vil, avhengig av diskursens gjeldende syn på jøder, ha en større eller mindre mengde negative eller positive oppfatninger om jøder til rådighet. I en tid der antisemittiske ytringer var akseptert i offentligheten, ville de fleste av diskursens deltakere ha kjennskap til en rekke såkalte negative jødebilder og dermed også være i stand til å identifisere disse i en tekst som Glasers roman.

Disse diskursteoretiske vurderingene anvendt på et materiale preget av antisemittiske stereotypier skaper i meg et ønske om å ta i bruk et nytt arkiv-begrep, nemlig det antisemittiske arkiv. Med dette begrepet vil jeg plassere meg i rommet mellom det tradisjonelle arkivet og Foucaults abstrakte arkiv. Lagret i det antisemittiske arkivet ligger all antisemittisk viten som har blitt produsert til alle tider, og arkivet er derfor på samme tid både materielt og virtuelt.

¹¹ Chautemps kom tilbake som minister i Blums regjering fra 1936 og tok over som statsminister da Blum gikk av i 1937.

Materialiteten ligger i det at en del av arkivmaterialet er de konkrete tekster som har et antisemittisk innhold. Det virtuelle blir uttrykt gjennom to kjensgjerninger, nemlig de at det antisemittiske arkivet ikke eksisterer som et konkret og håndgripelig arkiv og at det inneholder ikke bare et konkret materiale, men alle muntlige antisemittiske utsagn, også de mange som ikke kan dokumenteres og heller ikke blir husket, og alle antisemittiske stereotypier og negative jødebilder som har blitt benyttet gjennom utallige år. Ved å ta i bruk arkivvitenskapens terminologi, vil det være mulig å komme nærmere antisemittismens virkningsmåter gjennom historien.

Det snakkes mye om stereotypier i antisemittisme- og minoritetsforskning, men 'stereotypi' har blitt et polemisk begrep som kan bli problematisk, blant annet fordi litterære jødebilder ikke er stereotype, men derimot varierte, slik denne artikkelen også viser. Videre vil stereotypi-begrepet anvendt på litterære tekster umiddelbart vise til eksistensen av en pretekst. Stereotypien er ikke skapt av ingenting, den viser tilbake til en tidligere stereotypi. Siden en slik pretekst eller pre-stereotypi ikke alltid finnes, kan man etter mitt syn komme lenger med å betegne negative jødebilder i litteraturen som arkivaliske dokumenter rundt en antisemittisk kjerne. Dokument-betegnelsen vil da tydeliggjøre forekomsten av et imaginært antisemittisk arkiv, der alle antisemittiske ytringer er lagret og der deltakere i en gitt (antisemittisk) diskurs kan hente sitt materiale. Ved benyttelse av dokumenter fra det antisemittiske arkiv, vil dokumentleseren/-interpreten inneha en viktig rolle, slik tilfellet også er i behandling av andre typer tekster. Et dokument vil ikke leses eller reproduseres på samme måte hver gang, og ofte heller ikke i samsvar med eventuelle forfatterintensjoner. Det oppstår altså forvekslings- og endringsmuligheter i og rundt arkivet, slik at dette heller ikke er statisk, men en dynamisk størrelse som på mange måter vil være prisgitt sine ofte upålitelige interpreter.

Spindelvev i litteraturen

Spindelvevet er et returnerende motiv i litteratur og karikaturer. Joseph Roths roman *Das Spinnennetz*¹² fra 1923 forteller om den unge løytnant Lohse som blir rekruttert til nasjonalsosialistiske

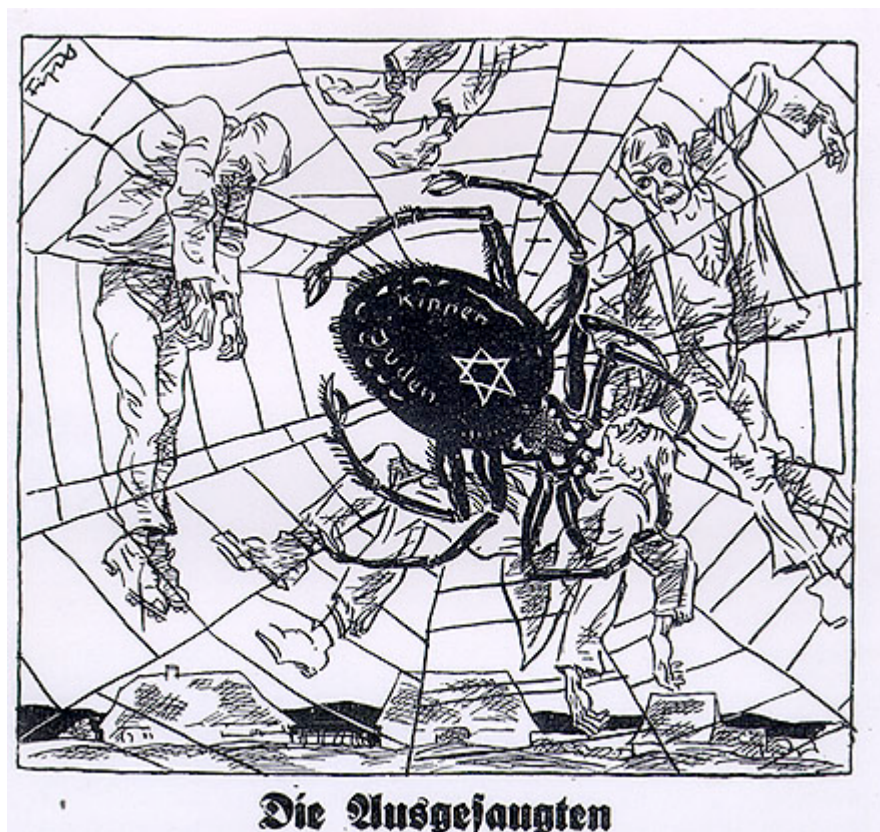
¹² Roth, Joseph: *Das Spinnennetz*. München 2004.

grupperinger i 20-tallets Berlin. Han strever seg oppover i systemet, er ikke alltid fornøyd med verken seg selv eller det som skjer rundt ham, utøver den forventede brutaliteten og har ikke større sjelekvaler enn at han fortsetter løpet. Tittelen på romanen styrer teksttolkningen og leseropplevelsen likevel dithen at løytnant Lohse ufrivillig er fanget i et nett. Roths bruk av spindelnev-motivet på forløperen til nazi-partiet i Tyskland viser at motivets betydning ikke er entydig og at den ikke utelukkende har blitt brukt på jøder.

Samme år som Roths roman ble utgitt i Tyskland, ble Hitler for første gang omtalt i norske medier. Det skjedde i en usignert artikkel i Tidens Tegn 28.mars 1923. Under overskriften «Den preussiske regjering vil undertrykke oprørsbevægelsen med alle midler» skriver «vor egen korrespondent»:

Nationalistføreren Hitler betegner Tyskland som et «jødisk internasjonalt grisehus». Nye arrestationer. - Nyt kompromitterende bevismateriale opdaget. Den prøssiske regjering holdt i eftermiddag kabinetsmøte. Der hersket fuld enighet om, at oprørsbevægelsen med alle midler skulde undertrykkes. Også idag har politiet foretat nye arrestationer og beslaglagt nyt materiel, som er stekt [sic] kompromitterende for nationalisterne. Man har fundet beviser for, at der har været hemmelige militære organisationer baade i Bayern og Thüringen, og at disse stod i intimt samarbeide med hverandre. Men mens organisationerne i Mellemtyskland holdtes skjult for dagens lys, har nationalisterne i Bayern optraadt med store ophidsende taler, som om det var deres gode ret at bekjæmpe republikken og forfatningen. Deres fører Hitler har holdt en tale, hvori han erklærte forbudet mot nationalisternes organisationer for ugyldig og sa, at de ikke lar sig opløse. Nationalisterne var, sa han, intet parti, men en angrepshær. Det tyske rike var hverken en republik eller et demokrati, men et jødisk internasjonalt grisehus, som han og hans parti følte sig kaldet til at rense.

I 1930, da nasjonalsosialistene ikke lenger var løse og delvis hemmelige grupperinger, men stadig kom nærmere maktens sentrum, sto denne tegningen på trykk i den antisemittiske ukeavisen "Der Stürmer".

"De utsugde" - tegning fra "Der Stürmer" februar 1930.

Jøden er framstilt som en edderkopp som fanger mennesker i sitt nett og suger livet ut av dem. Det flate landskapet, mennenes klær og sko og de stråtekte husene viser at det er småbønder som blir framstilt som ofre. Tittelen er "De utsugde", og edderkoppen har påskriften *Kipper Juden* sammen med en davidsstjerne. De første årene av tredveårskrigen(1618-1648)ble i Tyskland kalt "Kipper- und Wipper-Zeit"¹³. I denne perioden opplevde befolkningen en voldsom inflasjon, delvis forårsaket av stor befolkningsvekst og mangel på edelt metall til mynter. Inflasjonen ble forverret ved at mange fyrster (Landesherrn) solgte sine myntrettigheter til spekulanter, som igjen kunne benytte muligheten til å gi falsk veksel eller smelte nye mynter av uedelt

¹³ Myntfalsknerene og vekslerne ble kalt "Kipper und Wipper". Begrepet var fremdeles ukjent på 1500-tallet og ble først utbredt fra 1619/20. Kipper stammet fra det plattyske ordet "kippen", som betegnet beskjæringen av myntene. Wipper hadde sammenheng med vippingen av pengevekten, når falske mynter ble skilt fra ekte. Se også Radbruch, Gustav, og Heinrich Gwinner: *Geschichte des Verbrechens. Versuch einer historischen Kriminologie*. Stuttgart 1951, s.208ff; og Vogt, Daniel: "Die Kipper- und Wipperinflation (1618-1623) in München" I: Gudrun Gersmann / Torsten Reimer (Hg.): *München im Dreißigjährigen Krieg. Ein universitäres Lehrprojekt*, 1. Version vom 6.12.2000, URL: <http://www.krieg.historicum-archiv.net/themen/m30jk/inflation.htm>

metall. I tilknytning til disse faktiske forhold ble det dannet en oppfatning av at det var jøder som opptrådte som myntspekulanter og at de benyttet anledningen til å stjele til seg verdier ved å klippe vekk for mye av myntkanten eller på annet måte å bedra sine "kunder". Flygeblad fra denne tiden nevner noen ganger jøder, andre ganger ikke. Under ser vi et flygeblad fra 1622, "Der Jüdische Kipper und Aufwechsler".

Wo geht es zu in der Welt/
 Ein jeder strebt nach Gut und Geld/
 Schinden und schaben ist ein Kunst/
 Wers wol kan, der erlanget Günst/
 Das alte Weib Betriegeren/
 Ist recht wider geboren new.
 Caligula viel hinter sich
 Geld Wärmer gelassen/ spärlich.
 Nero schon längst ist auffgeflogen/
 Welcher viel Leut sonst hat betrogen:
 Dennoch sind seiner Folger viel
 Geblicben/ welche treiben das Spiel.
 Dieser erdenck new faction,
 Davon er habe grossen Lohn.
 Ein ander löset in ferne Land/
 Kompt bald wider mit reicher Hand.
 Die Kauff Leut wissen gar ebn/
 Dem Kauffer süsse wort zu gebn/
 Damit sie gar nach ihren Willn/
 Die lären Eckel können fällt.
 Bald kompt einer auffgezogen/
 Bringt herfür tweichs gar erlogen/
 Leit er nocht/ und hat kein Geld/
 Zum Narren er sich gar verstellt.
 Einiger Spinger/ Bancker überal/
 Findet man jetzt in großer Zahl.

Unds Geld durch viel unnütze Hand/
 Werden betrogen Leut und Land:
 Unter diesen thut uns spüren/
 Die jegund das Kästlein führen/
 Die Kipper und Aufwechsler sein/
 Ihr Dren ist groß und gemein:
 Es ist kein Städt/ es ist kein Land/
 Da man nicht mercket ihre Hand/
 Kippern und wechseln Tag und Nacht/
 Sie habens schon dahin gebracht/
 Das gute Mäng ist weggefähet/
 Das für man reht nur Kupffer spürt.
 Ihr kippem bringt in große Noht/
 Viel Leut/ darzu in Hohn und Spot.
 Ihr kippem Nahrung auffhebt gar/
 Wie jeder man ist offenbar.
 Ihr kippem Gott im Himmel hoch
 Erkläret/ viel twenget gefälle noch:
 Die lieben Engel auch mit bleibn/
 Wo man solch Handthirung thut treibn/
 Sondern gar bald an allen Enden/
 Thun sie sich von ihren wenden.
 Iustitia mit ihrer Waag/
 Führt über sie gar grosse Klag/
 Weil sie nicht achten/ wie bekandt:
 Thun reht/ söreht Gott/ schern niemand.

Frav Avaricia mit Macht/
 Hat sie bald in ihre Netz gebracht/
 Diefen Weib/ nach ihrem begehre/
 Folgen sie nach ohne beschwer.
 Aber was man erworben hat/
 Mit ihr fleugt hin/ und nimbt bald ab:
 Alles endlich den Krebsgang gehet/
 Ist nichts gewiss bey ihr/ und steht
 In Schand und Lofter mit gewalt
 Bringt all/ die ihr nachfolgen bald/
 Erzeiget sich erst lieb und fein/
 Gleich wie ein schönes Jungfräulein/
 Hernach sticht sie nach Schlangen Art/
 Groß Schmerzen und Dem sie gebärt/
 Führt zum Verderben und groß Noht/
 Ins hällsch Feuer und ewigen Zode.
 Dumb ist mein rath sich dich jetzt sät/
 Laß kippem fahren weit von dir/
 Erneh dich redlich bleib im Land/
 Des hast du Ehr und keine Schand/
 Sonsten dir wie demem Gefelln
 Dem Mängler/ bald werden nachstelln/
 Schand/ Spot/ Jamer/ schmerzen/ E
 Allhie/ und künfftig ohne End. (end
 E N D E

Stürmer-tegningen er til sammenligning svært tydelig, nærmest banal. Det banale ligger i tegningens overtydelighet, ikke i de følgene slike budskap fikk for den jødiske befolkning i Europa. Spindelvevet i Glauzers roman er til sammenligning mer tvetydig, og romanens eventuelle budskap ligger mer skjult. Felles for tegningen og romanen er at spindelvev-motivet brukes for å fortelle om en jødisk utbytter som fanger en befolkning av småbønder inn i sitt nett og deretter frarøver dem alt. Men der tegningen utvilsomt identifiserer edderkoppen som jøde, leker Glauzers tekst med leseren og gir ingen ugjendrivelig beskrivelse av Herr Gardiny som jøde. Men overtydeligheten i Stürmer-tegningen er heller ikke entydig, for betydningen av ordet Kipper og dets sammenheng med antisemittiske ytringer kan kun forklares ved å gjøre et søk i det imaginære antisemittiske arkiv.

En annen roman hvor spindelvev-motivet er til stede, om enn ikke uttrykt med ord, er *Oliver Twist* av Charles Dickens, første gang publisert som føljetong i årene 1837-1839. Den troskyldige barnehjemsgutten Oliver rømmer til London. Matt av sult slår han følge med en gutt på sin egen alder, og det viser seg raskt at han dermed blir rekruttert som lommetyv. Han befinner seg i lederen Fagins makt, unnslipper en gang, men blir atter hentet inn av tyvebanden. Oliver kommer seg unna for andre gang, og når det virker som om Fagins menn nok en gang skal få fatt i ham, får man som leser virkelig følelsen av at Oliver er fanget i et edderkoppnett han ikke slipper løs fra.

Leser man Dickens' roman med utgangspunkt i spindelvev-motivet, vil det utvilsomt være bandedeieren Fagin som står i rollen som edderkopp. Han holder seg selv stort sett i ro på sitt skjulested, men sender guttene ut med oppdrag om å stjele og spinner dermed et usynlig nett over hele byen. Fagin er jøde, og det tegnes et svært ufordelaktig bilde av ham i romanen. Dickens benyttet flere kjente antisemittiske karaktertrekk for å skape figuren Fagin, og det ble tidlig reist kritikk mot nettopp dette. Dickens tonet selv det negative bildet av Fagin noe ned i senere utgaver av romanen, og teksten har blitt ytterligere endret i ulike oversettelser og gjennom forskjellige bearbeidelser. En dansk utgave fra 1908¹⁴ er kraftig forkortet, men dette gjelder handlingen i større grad enn personkarakteristikkene.

¹⁴ Dickens, Charles: *Oliver Twist*. København: Forlaget for moderne Litteratur 1908.

Den nyeste norske utgaven¹⁵ er gitt ut i en serie av ungdomsklassikere. Den er fyldigere, men mangler en del av de negative karakteristikkene av Fagin som finnes i den danske utgaven. Olivers første møte med Fagin og hans gjeng beskrives i den danske utgaven fra 1908 på følgende måte:

Loft og Vægge derinde var sorte af Snavs og Røg. Foran Ildstedet stod et Bord, hvorpaa et Lys i en Ølflaske, et par Tinkrus, Smør og Brød samt et Fad. Paa en Pande henne ved Ilden stegtes nogle Pølser; og bøjet ned over dem, med en stor Gaffel i den ene Haand, stod en gammel rynket Jøde, hvis hæslige Gavtyvefjæs skjultes halvt af et uredt rødt Haar. Han var iført en fedtet vatteret Slaabrok, havde bar Hals og lod til at være i lige høj Grad optaget af Stegepanden og af et Klædestativ, hvorpaa hang en Mængde Silkelommetørklæder. Paa Gulvet var redt Side om Side en Slags Senge af gamle Sække; omkring Bordet sad en fire, fem Dreng, hvoraf ingen var ældre end Rævetampen, men som alle røg af lange Piber og drak Brændevin, som om de var voksne Karle.¹⁶

Det samme møtet blir i den norske utgaven fra 2003 skildret slik:

[Rommet] var ganske stort, men veggene var aldeles svarte av skitt og elde og røyk. Midt på golvet stod et bord, og på det stod en flaske med et lys i, et par tinnmugger, et brød, litt smør og noen tomme tallerkener. Omkring bordet satt fem gutter og røykte og drakk brennevin. Ved komfyren stod en gammel jøde og stekte et eller annet i en panne. Han var rødhåret og rynket. Tvers over rommet var det spent en klessnor, og på den hang det en mengde silkelommetørklær.¹⁷

Uten å si noe om hvilken utgave som er mest tro mot originalen, kan man ut fra dette teksteksempelet i det minste anta at bruk av dokumenter fra det antisemittiske arkiv er et større problem i en bok for dagens unge enn det var for hundre år siden.

Tekster som *Oliver Twist* og *Die Speiche* var slett ikke sentrale i den voksende antisemittismen i tiden rundt og etter forrige

¹⁵ Dickens, Charles: *Oliver Twist*. Gyldendal 2003 (= Gyldendals Ungdomsklassikere).

¹⁶ Dickens 1908, s.7.

¹⁷ Dickens 2003, s.46.

århundreskifte, men de bidro likefullt til et stigende brus fra den antisemittiske diskurs i denne tida. Og uavhengig av detaljene rundt portrettet av Fagin har *Oliver Twist* vært en populær bok, og det er ikke umulig at nettopp den danske 1908-utgaven var lektyre for pionerene innen norsk kriminallitteratur.

Tidlig norsk kriminallitteratur og bildet av jøden

Ved slutten av 1800-tallet ble det skrevet enkelte kriminalfortellinger i Norge, men kriminallitteratur ble etablert som en norsk litterær sjanger først i løpet av de 20 første årene av 1900-tallet.¹⁸ Sven Elvestad, en av de mest leste forfattere i denne perioden, uavhengig av sjangertilknytning, utga sin første kriminalfortelling anonymt i 1902. Han bidro vesentlig til utviklingen av norsk kriminallitteratur og hans tekster ble oversatt til en rekke språk. Flere studier¹⁹ har vist at denne sjangeren står i et svært nært forhold til den samfunnsmessige utvikling og i denne perioden ikke bare var påvirket av moderniseringsprosesser i industri og økonomi, men også mottok mange impulser fra politiske strømninger. I en epoke som av historikeren John Wyon Burrow ble betegnet som "fornuftens krisetid"²⁰, var revolusjoner, generalstreiker og arbeideropprør så å si daglig kost, noe som også gjenspeilet seg i litteraturen.

Kaptein Munks krigsroman *Den hvite races selvmord* fra 1915²¹ er et eksempel på den tidstypiske dobbelte innstillingen til krig, preget av fascinasjon og motstand, nærhet og distanse på samme tid. Romanhandlingen kretser om en ring av 12 menn (6 menn fra Europa, 6 fra Østen) som styrer verden i det skjulte. Ringen har iscenesatt verdenskrigen, og det kommer for en dag at den asiatiske del av ringen har onde baktanker med dette. Det følgende sitat er en uttalelse

¹⁸ For en oversikt over norsk kriminallitteraturs historie, se: Carling, Bjørn: *Norsk kriminallitteratur gjennom 150 år*. Oslo: Gyldendal 1976; Dahl, Willy: "Dårlig" lesning under parafinlampen. *Studier over kjøkkenromaner og populærlitteratur som litteraturhistorien har oversett*. Oslo: Gyldendal 1974, Dahl, Willy: *Blå briller og løsskjegg i Kristiania. Om kriminal- og spenningsromaner fra tida omkring første verdenskrig*. Oslo: Gyldendal 1975; Dahl, Willy: *Dødens fortellere. Den norske kriminal- og spenningslitteraturens historie*. Eide forlag 1993.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Burrow, John Wyon: *Die Krise der Vernunft. Europäisches Denken 1848-1914*. München 2003.

²¹ Munk, Kaptein (=Olaf Wilhelm Erichsen): *Den hvite races selvmord*. Kristiania 1915.

fra en av de europeiske menn, gitt på slutten av romanen, idet ringen bryter sammen:

Ja, mine herrer, det er intet andet end den hvite races selvmord vi har sat i scene, og naar den hvite race har utryddet sig selv, det vil si, naar den er saa svækket i alt, paa soldater, krigsmateriel, penge og livsfornødenheter, at den ikke orker mer, da kommer turen til os, da skal mongolerne endnu engang oversvømme den gamle hvite verdensdel og for evig gjøre sig til herre over den.²²

Romanen har tydelige forbindelseslinjer til *Biarritz*, en tysk panoramaroman²³ i åtte bind av Sir John Retcliffe (pseudonym for Hermann Goedsche). Første bind, utgitt i 1868, inneholder det beryktede kapitlet "Auf dem Judenkirchhof in Prag". Teksten forsøker å bevise eksistensen av en jødisk verdenssammensvergelse gjennom å beskrive et møte mellom representanter fra Israels tolv bibelske stammer og den evige jøde²⁴ på den jødiske kirkegården i Praha. Goedsches roman var et forbilde for *Sions vises protokoller*, pamfletten som har bidratt sterkt til at forestillingen om en jødisk sammensvergelse har holdt seg helt til i dag. I tiden før andre verdenskrig fikk Goedsches tankegods ny aktualitet, og det ble publisert flere særtrykk av "Auf dem Judenkirchhof in Prag" i første halvdel av 1900-tallet. I 1919 ble teksten gitt ut under tittelen *Das Geheimnis der jüdischen Weltherrschaft* (Hemmeligheten om det jødiske verdensherredømme) av forlaget Deutsches Wochenblatt i Berlin. Forlaget tilhørte ukeavisen med samme navn og begge var grunnlagt i 1919 av Richard Kunze (1872-1945), lærer, publisist og nasjonalsosialistisk politiker. Avisen var radikalt antisemittisk, og Kunze ble senere av nazi-styret i Tyskland hyllet som en pioner i utbredelsen av antisemittisk tankegods. Kunze presenterer i forordet Goedsches tekst som en spennende roman som gir interessante

²² Ibid, s.304.

²³ Om sjangeren panoramaroman: Ricken, Achim: *Panorama und Panoramroman. Parallelen zwischen der Panorama-Malerei und der Literatur im 19. Jahrhundert dargestellt an Eugène Sues Geheimnissen von Paris und Karl Gutzkows Rittern vom Geist*. Frankfurt/M, Bern, New York, Paris 1991. Se også: Neuhaus, Volker: *Der zeitgeschichtliche Sensationsroman in Deutschland 1855-1878: "Sir John Retcliffe" und seine Schule*. Berlin 1980.

²⁴ Om "den evige jøde" i litteraturen: Körte, Mona og Robert Stockhammer(red.): *Ahasvers Spur. Dichtungen und Dokumente vom "Ewigen Juden"*. Leipzig 1995.

innblikk i europeisk politikk og viser fram mot de hendelser Kunze så i sin samtid.

Geradezu verblüffend aber ist die Schilderung, die jener politische Prophet [Goedsche] in einem der interessantesten Kapitel des Werkes von den Methoden gibt, durch welche das Judentum zur Beherrschung der Welt gelangen wollte, ein Ziel, das es leider fast vollständig erreicht hat. Wenn man diese Zeilen liest, so möchte man glauben, daß sie heute geschrieben wurden, so genau passen sie auf unsere traurige Zeit. Nichts gibt es, was nach unserer Überzeugung den irreführten Volksmassen die furchtbare Macht des Judentums und seine unheimliche, brutale Kampfweise so eindringlich predigen könnte, als John Retcliffs Kapitel von "Judenkirchhof in Prag".²⁵

Kunze etterord gjør det ytterligere tydelig at han tar Goedsches tekst til inntekt for sine antisemittiske synspunkter. Under overskriften "Warum muß jeder Deutsche Judengegner sein?" ("Hvorfor må enhver tysker være jødemotstander?") siterer han blant annet tolv prominente tyskeres ulike jødefiendtlige uttalelser, deriblant Martin Luther og Johann Wolfgang von Goethe. Målet hans med dette er å overbevise tyske kvinner og menn om at det er nødvendig å frigjøre det tyske folk fra innflytelsen fra fremmede raser.

Fjorten år senere, i 1933 – året for Hitlers maktovertakelse - ble et nytt særtrykk av Goedsches tekst gitt ut. Denne gang på Paul Steegemann Verlag i Berlin. Paul Steegemann(1894-1956) hadde fra 1919 suksess med sitt forlag, men ble også trukket for retten på grunn av utgivelser av erotisk litteratur. Fra 1933 utgav han en serie med nasjonalsosialistisk litteratur, deriblant taler av Hitler og Göring. Som en del av denne serie ble også "Auf dem Judenkirchhof in Prag" utgitt.

²⁵ Forord til Goedsche, Hermann (Sir John Retcliffe): *Das Geheimnis der jüdischen Weltherrschaft. Aus einem Werke des vorigen Jahrhunderts, das von den Juden aufgekauft wurde und aus dem Buchhandel verschwand*. Neu herausgegeben vom Verlag "Deutsches Wochenblatt" Berlin-Friedenau 1919. ["Like forbløffende er skildringen som denne politiske profet [Goedsche] gir i et av de mest interessante kapitlene i boken. Han skildrer metodene som jødedommen ville benytte for å oppnå å beherske verden, et mål som de dessverre nesten fullstendig har nådd. Når man leser disse linjer, så kunne man tro at de var skrevet i dag, så nøyaktig passer de på vår egen sørgelige tid. Etter vår overbevisning finnes det ingenting som så inntrengende som John Retcliffes kapittel fra "Jødekirkegården i Praha" kunne preke for de forledede folkemengdene om jødedommens fryktelig makt og dens uhyggelige, brutale kampmetoder."] (min oversettelse).

Til tross for disse utgivelsene, ble forlaget stengt i 1935 og Steegemann tildelt yrkesforbud. Forordet til denne Goedsche-utgaven ble skrevet av NS-historikeren Dr. Johann von Leers (1902-1965). Leers var fra 1938 professor i Jena og fra 1933 til 1945 ansvarlig for en rekke nazistiske propagandaskrifter. Han tilhørte også helt fra Hitlers maktovertakelse førerens nærmeste krets. Leers' forord er skrevet i en mer avmålt og vitenskapelig stil enn Kunzes, men han konkluderer svært tydelig når det gjelder verdien av Goedsches tekst :

Für uns aber, die wir die Judenherrschaft erlebt, die zusehen mußten, wie diese Ältestenberatung auf dem Prager Judenfriedhof in Deutschland praktisch und planvoll realisiert wurde, ist dieses Prosastück ein Dokument, das wir unserem politischen Schrifttum hier gesondert einreihen wollen.²⁶

Leers opptrer her som en av antisemittismens imaginære riksarkivarer, der han ut fra en ideologisk begrunnelse innlemmer Goedsches tekst i en kanon av viktige nazistiske skrifter. Slik blir "Auf dem Judenkirchhof in Prag" i dobbelt betydning et dokument, først som en del av det imaginære antisemittiske arkiv og dernest som del av det nazistiske Tysklands halvoffisielle politisk-litterære arkiv. Ved å innta en slik arkivar-rolle kan Leers, uten å argumentere så skarpt polemisk som Kunze, på en svært vellykket måte gi Goedsches tekst et skinn av autenticitet som historisk dokument. Når dokumenter fra det antisemittiske arkiv blir brukt på en slik måte, slutter de på mange måter å være litteratur og framstår kun som rendyrket propaganda.

Ni år senere kom det siste kjente særtrykket av Goedsches tekst, denne gangen med tittelen "Die Geheimnisse des Judenfriedhofes in Prag" (Hemmelighetene til jødekirkegården i Praha). Mesteparten av forordet til denne utgaven, publisert i Praha i 1942, refererer til en tekst av forfatter og SS-Obersturmbannführer Walter Jacobi (1909-1947) som angivelig henviser til Goedsches tekst. De innledende avsnittene av forordet viser også at utgiveren hadde en klar agenda:

²⁶ Forord til Goedsche, Hermann (Sir John Retcliffe): *Auf dem Judenkirchhof in Prag*. Eingeleitet und herausgegeben von Dr. Johann v. Leers. Paul Steegemann Verlag Berlin 1933. ["Men for oss som opplever jødeherredømmet, som må se på hvordan denne eldsterådslagningen på jødekirkegården i Praha har blitt realisert etter planen i Tyskland, er dette prosastykket et dokument som vi separat vil innlemme i våre politiske skrifter."] (min oversettelse).

Seit altersher galt den Juden die Prager Altstadt als "Mutter in Israel", "berühmte Gemeinde Jakobs" oder "Ruhm des in der Welt zerstreuten Israels". Als Juden und Freimaurer sich 1918 an die Wiege der Tschecho-Slowakischen Republik stellten, glaubten sie endlich den Zeitpunkt gekommen, diese und ähnliche Wunschträume zu verwirklichen. In kaum 20 Jahren des Bestehens der Tschecho-Slowakischen Republik gelang es ihnen auch, aus Prag ihre Hochburg zu machen und von hier aus Land und Leute, Politik und Wirtschaft zu regieren. Der 15.März 1939 bereitete dem allen ein jähes Ende.²⁷

15.mars 1939 marsjerte tyske tropper inn i Tsjekkoslovakia, og republikkens vestlige del ble dermed innlemmet i det tyske riket. Forfatteren av forordet (med initialene F.R.) så dette ikke som et overgrep, men som en frigjøring fra jødernes og frimurernes angivelige makt. Disse tre forskjellige særtrykkene fra Goedsches roman gir et eksempel på hvordan dokumenter fra det antisemittiske arkiv kan bli reproduisert og reaktualisert inn i en ny diskurs. I alle tre utgavene er det forordene som leder leseopplevelsen, noe som understreker interpretens (utgiverens) viktige rolle i behandlingen av dokumenter. Men både tekstens umiddelbare kontekst (forord, etterord, utgiver, forlag) og den noe fjernere kontekst (epoke, land, politisk styre og herskende ideologi) har avgjørende innvirkning på tekstens framtoning, slik dette eksempelet har vist.

I tillegg til det tematiske slektskapet med *Biarritz* er *Den hvite races selvmord* påvirket av datidens rasetenkning og artikulere tanker som ofte oppstår i sammenheng med frykten for "den andre". Det ligger en uttrykt degradering av ikke-europeiske folkeslags verdi i romanen. Anarkisten og ikke-europeeren var to grupper blant "de farlige andre" som opptrådte i kriminallitteraturen i denne perioden. En tredje var jøden. Framstillinger av jøden som outsider, fremmed og i noen tilfeller også farlig, har en lang tradisjon, både i litteratur og i

²⁷ Forord til Goedsche, Hermann (Sir John Retcliffe): *Die Geheimnisse des Judenfriedhofes in Prag*. Orbin – Prag 1942. ["Fra gamle tider så jødene på gamlebyen i Praha som "mor i Israel", "Jakobs berømte menighet" eller "det landflyktige Israels ære". Da jøder og frimurere i 1918 stilte seg på vekten til den tsjekkosllovakiske republikk, trodde de at endelig var tiden kommet for å realisere denne og lignende ønskedrømmer. I løpet av knapt tjue år av den tsjekkosllovakiske republikkens eksistens lyktes det dem også å gjøre Praha til sin høyborg og herfra å regjere land og folk, politikk og økonomi. 15.mars 1939 ga alt dette en brå avslutning."] (min oversettelse).

folkelige forestillinger. Generelt sett vil en majoritetsbefolkning ofte forsøke å knytte negative egenskaper til "de andre" for å sikre sin egen posisjon i samfunnet²⁸, men ulike kulturelle fordommer kan også være mer situasjonsbestemt og påvirket av politiske eller andre aktuelle forhold.

Siden kriminalfortellinger gjerne i stor grad tar opp i seg folkelige forestillinger, er det slett ingen overraskelse at forestillinger om "de (farlige) andre" dukker opp i en rekke slike tekster fra tidlig 1900-tall. Litteraturviteren Willy Dahl argumenterer med grunnlag i noen oversatte krim-hefter fra forrige århundreskifte (Sitting Bull) som visstnok inneholder "liten eller helst ingen antisemittisme"²⁹, at "det peker i retning av at antisemittismen i den norske trivallitteraturen ikke er et importert, men et særnorsk fenomen!"³⁰ I artikkelen "Rasisme i masselitteraturen"³¹ moderer han utsagnet noe: "Og dessverre må vi konstatere at om fenomenet [antisemittisme i masselitteraturen] ikke akkurat er særnorsk, så opptrer det oftest og mest massivt her i landet. [Rudolf] Muus' pantelåner-jøde har nok blodsbrødre også i dansk, svensk og tysk masselitteratur fra den samme perioden, men de er ikke så mange i tallet."³² En slik antagelse kan i første omgang tilbakevises ved hjelp av litterære tekster som *Die Speiche* og *Oliver Twist*, begge ikke-norske tekster fra masselitteraturen³³ som benytter seg av imaginære dokumenter med en antisemittisk kjerne. Et blikk på de politiske strømningene i Europa fra slutten av 1800-tallet til et godt stykke ut på 1900-tallet hjelper oss videre i denne retningen:

²⁸ Jf. bl.a. overveielser i Ytrehus, Line Alice (red): *Forestillinger om "den andre"*. *Images of Otherness*. Kristiansand 2001.

²⁹ Dahl 1993, s.49.

³⁰ Ibid, s.49f.

³¹ Dahl 1995.

³² Ibid, s.81.

³³ Betegnelsen 'masselitteratur' blir av Willy Dahl ikke nærmere definert, men brukes som en slags samlebetegnelse for trivallitteratur og masselitteratur. At betegnelsen er både uklar og misvisende kommer eksempelvis til uttrykk gjennom at Hamsuns romaner, som har solgt i utallige opplag, ikke kalles masselitteratur, mens marginale kriminalforfatteres bøker kommer inn under kategorien 'masselitteratur'. Ordet 'masse' henviser sannsynligvis til at slike bøker antas å være skrevet for 'massene', for de brede lag av befolkningen, men i så fall burde bøkernes salgstall stå i overensstemmelse med det som antas å være masselitteratur.

Det kristelige religiøse jødehatet fra middelalderen ble fra siste del av 1800-tallet komplettert og delvis erstattet av den raseideologiske antisemittismen med dype røtter i Völkisch-ideologien. Wolfgang Benz viser i en av sine studier³⁴ hvordan de negative følelsene overfor jøder i det tyske keiserriket manifesterte seg i en "Bäderantisemitismus", en utestengning av jøder fra tyske kur- og badesteder. Den tidstypiske negative innstillingen til jøder var ifølge Benz ikke reservert verken småborgerskapet eller høykulturen, men var spredt over og vekslet mellom den triviale hverdagsdiskurs, overflatisk politisk journalistikk og kolportasjeromaner på den ene siden og høykulturell litteratur og andre uttrykksformer for det dannede borgerskap på den andre siden.³⁵ Den ikke-jødiske majoritetsbefolkningen i Tyskland delte forestillingen om at "jødisk" og "tysk" var to motsetninger; hos raseantisemittene var denne motsetningen uovervinnbar, hos andre var den eneste løsningen på "jødespørsmålet" fullstendig assimilasjon og avkall på enhver jødisk egenart, en holdning som ikke ble sett på som antisemittisk. Både uttalte antisemitter og andre som uttalte seg i offentligheten, gjorde bruk av antisemittisk arkivmateriale. At navn som Karl Eugen Dühring, Theodor Fritsch, Houston Stewart Chamberlain og Heinrich von Treitschke kan føres opp på en slik imaginær liste er neppe noen overraskelse, men det vekker sannsynligvis mer ubehag at en mann som Theodor Fontane kom med svært krasse uttalelser om jøder i private brev. Et eksempel på dette er et ikke offentliggjort brev til Moritz Lazarus, som i Wolfgang Benz' fortolkning inneholder "nichts als verbreitete Stereotypen".³⁶ Benz konkluderer med at i wilhelminertidens Tyskland var antisemittisme som sosial fordømning og

³⁴ Benz, Wolfgang: *Bilder vom Juden. Studien zum alltäglichen Antisemitismus*. München 2001.

³⁵ Jf. *ibid*, s.59.

³⁶ *Ibid*, S.68f; Sitat fra brevet: [Die Juden brächten es fertig,] "im höchsten Maße feingeistig, auch wirklich ehrlich mit idealen Dingen beschäftigt zu sein, allerlei Gutes zu thun, zu geben und zu helfen und dabei ständig zu mogeln oder auch direkt zu betrügen, immer mit einem herrnverklärten oder rabbinerhaft feierlichen Gesicht und immer durchdrungen von dem Gefühl, was ganz Besonderes und ein Liebling Jehovas zu sein." Benz siterer brevet fra Ingrid Belke: "Der Mensch ist eine Bestie...". Ein unveröffentlichter Brief Theodor Fontanes an den Begründer der Völkerpsychologie, Moritz Lazarus. In: Bulletin des Leo Baeck Instituts 13 (1974) Nr.50, s.32-50. Se også Schmidt, Michael: "„Wie ein roter Faden". Fontanes Antisemitismus und die Literaturwissenschaften." I: Jahrbuch für Antisemitismusforschung, bind 8, 1999, s.350-370.

selvskreven bestanddel i majoritetsbefolkningens selvforståelse et hverdagslig fenomen.³⁷

Videre beskriver John Wyon Burrow i sin bok om europeisk tenkning i perioden 1848-1914³⁸ hvordan løsere sammenslutninger, foreninger og ligaer hadde gode vekstmuligheter i flere europeiske land i tiden rundt århundreskiftet. En viktig grunn til dette var at Tysklands og Frankrikes styresett hadde begrenset tillit i befolkningen, både på grunn av svake og stadig skiftende koalisjoner (Frankrike) og et i praksis eneveldig styre fra keiserens hånd (Tyskland). Slike nye foreninger ble ofte en ventil for reservasjonene mot jøder som fantes i majoritetsbefolkningen. På denne måten ble disse nye formene for sammenslutninger et verktøy for å institusjonalisere og spre den folkelige antisemittismen.³⁹ At studentforeninger på en særlig effektiv måte absorberte de utbredte negative forestillingene om jøder, er grundig dokumentert, blant annet av Norbert Kampe.⁴⁰ De politiske forholdene i Norge var ikke uten videre sammenlignbare med land som Tyskland og Frankrike, men det er å gå ut ifra at tidsnerven i mange henseender var den samme, den var internasjonal. Etter 1800-tallets framskritt- og framtidstro betydde århundreskiftet også et skifte i innstilling; et positivt syn på mennesket, sameksistens og utvikling måtte vike for mer negative følelser og skepsis for framtida. Jødernes delvise og etterlengtede emansipasjon i mange europeiske land opplevde nå et tilbakeskritt, i første omgang gjennom majoritetsbefolkningens økende mistro til denne befolkningsgruppen. Krigen mellom Russland og Japan i 1905 førte til en økt pågang av jødiske flyktninger til Norge, de fleste med USA som mål, men den jødiske befolkningen i Kristiania dobles likevel fra 1900 til 1910.⁴¹

³⁷ Benz 2001, s.69: "Antisemitismus war als soziales Vorurteil, als öffentliche Chiffre der Selbstverständigung der Mehrheitsgesellschaft durch Ausgrenzung der jüdischen Minderheit, als Reflex auf die Emanzipation der Juden und als politisches Instrument zur Abwehr bedrohlicher Strömungen wie Sozialismus und Liberalismus im öffentlichen Leben alltäglich präsent."

³⁸ Burrow 2003.

³⁹ Jf. *ibid*, s.207: „Die Ligen [...], mit ihren beschränkten Anliegen, mit ihrer Organisation und ihrer oftmals übersteigert nationalistischen und antisemitischen Ausrichtung, berührten den Nerv der Zeit, als sich in der Öffentlichkeit Ängste, unbestimmte Hoffnungen und eine gewisse Paranoia breit machten.“

⁴⁰ Kampe, Norbert: *Studenten und "Judenfrage" im Deutschen Kaiserreich*. Göttingen 1988.

⁴¹ Jf. Hjemmeside til det jødiske museum:

<http://www.jodiskemuseum.no/1900/befolkningen.html>

Tallene er små, 343 jøder i 1900 og 688 ti år senere. En økt jødisk befolkningsandel kunne bidra til økt forståelse mellom minoriteten og majoritetsbefolkningen, men førte like ofte til økte fordommer hos majoritetsbefolkningen⁴², særlig når minoriteten hadde bakgrunn som flyktninger.

Det allmenne bildet av jøden hadde altså av flere grunner et hovedsakelig negativt fortegn i årene etter 1900. Siden kriminalfortellinger som sjanger gjerne har den "farlige andre" som en obligatorisk del av handlingen, vil det ut fra sjangerforventninger og tidsnerven i denne epoken være naturlig at jøden blir inkorporert blant disse "andre". At bruken av dokumenter med antisemittisk kjerne i kriminallitteraturen ikke var et særnorsk fenomen, blir tydelig både ved de interkulturelle trekk ved datidens folkelige politiske strømninger, gjennom flere studier av trivillitteratur⁴³ og de litterære eksemplene som er nevnt i denne artikkelen.

En svært tidlig norsk kriminalroman er journalisten Thorvald Bogsruds bok *En norsk amatørdektivs eventyr. Paa jagt efter sexti tusen* fra 1900. Bokens hovedperson Oskar Hell forsøker på egen hånd å oppspore seksti tusen kroner som ble stjålet i et banktyveri Oslo fem år i forveien. Han følger den mistenkte tyven til Berlin, der han også kommer til å møte sin tidligere forlovede som han har en sønn sammen med. Hun bor i byens jødekvartal, som blir beskrevet på følgende måte:

Udenfor Potsdamerplads, fjernt fra Wilhelmsstraszes prunkende paladser ligger en liden bydel af nyere datum. En sjelden afbrudt ro hersker i de snorlige gader. Ingen sporvogne ruller klemtende gennem dem, og en herskabelig ekvipage er en raritet.

⁴² Stipendiat Lars Lien ved HL-senteret viser i foreløpig upubliserte forskningsresultater at (negativ) presseomtale av jøder hadde størst forekomst i de områder der den jødiske populasjonen var størst, slik som på Østlandet og i Trøndelag. Årsakssammenhengene her kan være flere, slik som ulik partipolitisk dominans i landets regioner.

⁴³ Jf. Schmidt, Michael: "Marginalität als Modus der ästhetischen Reflexion. Juden und 'unehrliche Leute' im Werk Wilhelm Raabes". In: *Antisemitismus und jüdische Geschichte. Studien zu Ehren von Herbert A. Strauss*. Hrsg. von Rainer Erb und Michael Schmidt. Berlin 1987 og Schmidt, Michael: "Im Westen eine 'Wissenschaft'Antisemitismus im völkisch-faschistischen Roman der Weimarer Republik." In: *Conditio Judaica. [Dritter Teil] Judentum, Antisemitismus und deutschsprachige Literatur vom Ersten Weltkrieg bis 1933/1938*, hrsg. von Hans Otto Horch und Horst Denkler. Tübingen: Niemeyer 1993, s.92-115.

Vi er i jødekvartret, i den bydel, hvor majoriteten af verdensbyens mer velsituerede mosaiske forretningsdrivende fortrinsvis har sine privatboliger. En jevn, prunkløs velstand smiler omtrent overalt den besøgende imøde, og er en ikke-israelit heldig nok til at faa fodfæste indenfor de i almindelighed vel garderede døre, vil han forbauses ved at finde streng jødisk rettroenhet herskende over hele linjen.

Det mærkværdige folk opretholder med en rørende samvittighedsfuldhed sine fastedage og feirer sine Purim- og Passah-fester med en aldrig svigtende andagt.

Det er et folk, der vokser, vokser i antal og vokser i indflydelse, hvor det engang har faaet fast fod, takket være dets evne til som kong Midas at kunne gjøre alt, hvad det ta'r fat paa, til Guld.

Fast og sikkert sætter det ogsaa i det berlinske forretningsliv den ene fod foran den anden, og hvis ikke mærkværdige ting sker, vil det snart indtage en dominerende stilling ogsaa her, alle ahlwartske fordømmelser tiltrods.⁴⁴

Boken er spennende, men handlingen virker for dagens lesere nokså enkel. Det virker usannsynlig at detektiven og tyven flere ganger og i forskjellige land og byer skal støte på hverandre. Hovedpersonen Oskar Hell lar seg lure av tyven flere ganger, men blir også gjennom tyvens handlinger gjenforent med sin tidligere forlovede og sønn, og paret gifter seg etter kort tid. Sammen lokker de tyven i en siste felle. Til dette trenger Hell hjelp fra en jødisk våpenhandler i utkanten av Berlin:

Moritz Eisenthal forbandede baade Grünstadt og sin egen dumhed.

Den lille kalvbente jøde med de runde venlige træk og den velfriserede knebelsbart stod alene i sin butik og ærgrede sig over folks mangel paa foretagsomhed.

For fem aar siden havde han nedsat sig i den lille by som vaaben- og isenkræmmer, men tiltrods for, at han var uden konkurrance, gik geschäften alligevel daarligt.

Han havde gjort regning paa, at den lille by skulde blive et Charlottenburg no.2, men han havde forregnet sig slemt. Han havde i hui og hast, dreven af sin stammes sædvanlige spekulationslyst, kjøbt et hus og temmelig store grundarealer i den lille flække, da der den gang var stærkt paa tale at anlægge

⁴⁴ Bogsrud, Thorvald: *En norsk amatørdektivos eventyr. Paa jagt efter sexti tusen.* Kristiania: Authen & Petlitz' Bogtrykkeri 1900, s.104f.

en større elektro-teknisk læreanstalt utenfor Berlin og netop i Grünstadt.

Der blev imidlertid intet af projektet, og den lille Moritz sad igjen med sin butik, sit hus og sine tomter uden at kunne bli kvit dem paa en pyntelig maade. Han vilde netop sætte lemmerne for, da der til en afvexling kom en kunde ind i hans ensomme gemakker.⁴⁵

Slik er møtet mellom Hell og Eisenthal framstilt visuelt i boken:

Willy Dahl betegner i sin bok om norsk kriminallitteratur rundt første verdenskrig⁴⁶ disse tekstutdragene både som "bare 'miljøskildring'" og "åndelig snikforgiftning".⁴⁷ 'Snikforgiftning' er kanskje ikke det mest dekkende begrepet, siden Bogsruds roman er et eksempel på åpenlys bruk av antisemittiske dokumenter, både i tekst og tegning. Bogsrud bodde i Tyskland i en periode i ungdommen, og det er sannsynlig at han da fanget opp hvordan jøder ble omtalt i tysk offentlighet. Det første sitatet viser at han hadde kjennskap til den antisemittiske agitatoren Hermann Ahlwardt, som var representant i den tyske riksdagen i årene 1892-1902. Ahlwardt publiserte en rekke antisemittiske skrifter, enkelte så krasse at han ble idømt fengselsstraff for deres innhold. Bogsruds bruk av antisemittiske dokumenter i

⁴⁵ Bogsrud 1900, s.129f.

⁴⁶ Dahl 1975.

⁴⁷ Ibid, s.41.

litteraturen kan altså trolig spores tilbake til en tysk påvirkning, noe som også kan sies å gjelde for de mer kjente forfattere av tidlig norsk kriminallitteratur.

Politisk orientering hos Sven Elvestad og hans krets

Sven Elvestad reiste kort tid etter Versaillesfreden i 1918 til Tyskland, først til Berlin og senere til München. Her oppholdt han seg i første omgang i et halvår, og hadde senere lange opphold både i Bayern og i Italia. Han kunne dermed følge framveksten av både den tyske og den italienske fascismen på nært hold og skrev en rekke artikler hvor han gir uttrykk for sine politiske preferanser og sin beundring for den sterke mann, Mussolini. Kuriøst nok fikk Elvestad gjennom bekjente også arrangert et tidlig intervju med Adolf Hitler i München. Intervjuet ble gjort påsken 1923, og NSDAP-lederen svarte skriftlig på Elvestads spørsmål.

16. Ist Ihre Bewegung ausgesprochen monarchistisch?	Staatsform ist Neben Sache — Inhalt ist alles
17. Was sind Ihre ausserpolitischen Ziele?	→ Selbstbestimmungsrecht der Völker
18. Sind Sie bereit im Falle eines Sieges Ihrer Bewegung persönlich die verantwortliche Leitung zu übernehmen?	Für was halten Sie mich denn?

Faksimile fra artikkelen "Den tyske fascisme", Tidens Tegn 9.april 1923.

Elvestad beskriver Hitler på følgende måte:

Han er midt i trediveerne, en muskuløs idrætsskikkelse. Livfulde øine, - man blir straks opmerksom paa disse funklende øine, maaske derfor, at de staar lidt ut av hodet; han har et træk ved munden som tyder paa brutalitet. – Hans ydre optræden er til det yderste korrekt, men uten venlighet.⁴⁸

Elvestad ser seg selv som en "upartisk iagttager", men er tydelig fascinert av Hitlers karisma og hans lederstil.⁴⁹ Lenge før både De lange knivers natt og Holocaust, er det klart at utrenskninger var et uttalt tema for Hitler. Elvestad er velvillig innstilt til ideene om å rense nasjonen:

Den fremgangsmaate han [Hitler] vælger er ogsaa likesaa enkel og gammel som menneskenes naturligste og hæderligste instinkter: Han vil rense nationen slik som en mand renser sit hus for parasiter og slæng, naar han pludselig reiser sig i raseri, ubekymret for om der gaar nogen pandebrasker med i løpet og ryker nogen vindusruter i opgjørets stund."⁵⁰

Det meste som er skrevet om Elvestads politiske syn fokuserer på nettopp perioden etter første verdenskrig. Tre av de fire fortellingene hans denne artikkelen konsentrerer seg om er skrevet vel ti år tidligere, og man kan ikke uten videre gå ut fra at han som 25-åring (født 1884) hadde etablert sitt politiske ståsted. Det er heller ingen grunn til å la lesningen av kriminalfortellingene fra 1908-09 bli determinert av hans senere forkjærlighet for fascismen. Jeg vil derfor nøye meg med å komme med noen korte betraktninger rundt Elvestads politiske tilbøyeligheter i tiden rundt utgivelsen av de fire fortellingene. "Gardinsnoren" er skrevet i 1917, fremdeles før fascismens tid, men med første verdenskrig som bakteppe. Det vil være interessant å se om denne fortellingen skiller seg fra de tre andre og om eventuelle ulikheter kan skyldes at de er skrevet med noen års mellomrom.

⁴⁸ Sven Elvestad: "Den tyske fascisme", *Tidens Tegn* 9.april 1923.

⁴⁹ Sitat fra artikkelen: "Det er saaledes ikke en blændende ydre form som forklarer hans indflydelse, heller ikke hans liv, der er henflydt i den yderste fordringsløshet som saa mange andres [...] Snarere ligger forklaringen paa hans styrke deri, at han i sin enkle person og i sine enkle meninger møter en tid som er træt indtil livslede av reformer og en civilisation som er dødelig utmattet av sine egne ideer."

⁵⁰ Sitert fra *Tidens Tegn* 9.april 1923.

Elvestad flyttet som ung mann fra fødebyen Fredrikshald (Halden) til hovedstaden. Han var ansatt i ulike aviser og fikk utviklet sine journalistiske evner. Han ble tidlig en del av bohemmiljøet på Restaurant Gravesen, på mange måter en arvtaker til 1880-årenes bohemmiljø rundt Edvard Munch, Hans Jæger og Christian Krogh. Sentrale navn i Elvestads krets var Nils Kjær, Sigurd Bødtker, Carl Nærup, Herman Wildenvey og Olaf Bull. Også Knut Hamsun oppsøkte gjerne dette miljøet når han var i hovedstaden. Kjær, avismann og lystspillforfatter, var kretsens leder. Elvestad-biograf Bernt Roughthvedt skriver følgende om Kjær og hans forhold til Elvestad:

Kjær hadde [...] en enorm innflytelse i sin samtid: ikke bare for sine meninger om samfunnsspørsmål, vitenskap og kunst, men like mye på grunn av sin enestående stil og humor. [...] For Elvestad var Nils Kjær den viktigste veiviser både når det gjaldt litteratur og politikk. Kjær gled helt naturlig inn i denne rollen. Han behersket gresk og latin, i tillegg til de europeiske stormaktspråkene. [...] Han hadde også satt seg grundig inn i litteraturkritikk og filosofi, og kunne uttale seg om Rousseau, Voltaire, Kierkegaard, Schopenhauer og Nietzsche. Dessuten var han i 1907-08 allerede en bereist mann, med flere opphold i Danmark, Tyskland og Italia bak seg.⁵¹

I tillegg til dette var Kjær en svoren antisemitt og rasist, en tendens som ble mer og mer tydelig i hans kulturkritiske artikler fra 1910 og framover.⁵² I januar 1912 uttaler Kjær til Aftenposten: "Han [jøden] eier Pressen i Europa. Han dikterer os vor Liberalisme, Kosmopolitisme, vore bekvemme Meninger, vore Indignationer. Han fodrer os med sin golde Skepsis, han intimiderer os med sin frække Haan."⁵³ Impulsene til denne antisemittismen fikk Kjær blant annet fra den engelsktyske kulturfilosofen Houston Steward Chamberlain. Hans hovedverk *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* fra 1899 er et standardverk i den teoretiske raseantisemittismen og la grunnlaget for mye av det pseudovitenskapelige jødehatet som ble en del av de tyske

⁵¹ Roughthvedt, Bernt: *Riverton. Sven Elvestad og hans samtid*. Cappelen, Oslo 2007, s.75f.

⁵² Jf. Noreng, Harald: "Fra Marx til Mussolini. Nils Kjær som politisk polemiker." I: Birkeland/Kittang/Ugelvik Larsen/Longum (red): *Nazismen og norsk litteratur*. Oslo 1995, s.23-36, her s.31.

⁵³ Aftenposten 9.januar 1912, sitert etter *ibid*, s.32.

nasjonalsosialistenes ideologi. Både Sigurd Bødtker og Knut Hamsun delte Kjærs begeistring for Chamberlains teorier. Også sympatien for tysk kultur og folk og en negativ holdning til England var felles for disse tre, holdninger de satte på trykk både under og etter første verdenskrig. Men også i årene før krigen var det politisk misnøye i en rekke kretser. Stadige mindretallsregjeringer og ustabile koalisjoner skapte en lengsel etter forandring i politikken, og det ble uttrykt ønske om en sterk leder som kunne styre massene. Nils-Aage Sørgaard skriver:

Det rådde i Norge allerede i årene mellom 1905 og 1914 en klar anti-demokratisk stemning i politiske kretser og innenfor en gruppe av kultureliten i hovedstaden. Sterke røster talte med spott mot parlamentarisme og mot demokrati. De tok til ordet for en politisk linje som gikk ut på at "det nasjonale" bare kunne reddes via førerprinsippet, ved at en sterk mann overtok statsroret med utstrakte personlige fullmakter.⁵⁴

Nils Kjær var den førende skikkelsen i bohemkretsens politiseringsprosess, selv motivert av en økende skuffelse over det norske demokratiets utvikling etter unionsoppløsningen i 1905.⁵⁵ Antiparlamentarismen sto sterkt, det samme gjorde elitetankegangen, begge framtrepende ideer i Chamberlains program. Også Elvestad lot seg rive med av disse strømdragene. Kjær harselerte med den norske småligheten og formynderiet og så på det som en tragedie at personer som hadde slike egenskaper fikk politisk innflytelse etter 1905. Elvestad "kunne ikke være mer enig: Folkestyre innebar ikke annet enn at den sure og misunnelige ånd i de små forhold hadde fått hele nasjonen som virkefelt."⁵⁶ Bernt Roughvedt anser Elvestad som "den mest lojale av Nils Kjærs politiske adepter"⁵⁷. Elvestads politiske

⁵⁴ Sørgaard, Nils-Aage: *Fire forfattere og norsk fascisme*. Forlaget Ny Dag, Oslo 1973, s.30.

⁵⁵ "Fra 1908 avslørte han [Kjær] en voksende skepsis til demokratiet. I likhet med andre unge menn fra 1905 var han dypt skuffet over at Stortinget hadde gjenåpnet "høkerbutikken" etter alt snakket om Den nye arbeidsda, og drømte om å få tilbake en Samlingsregjering som var hevet over partier og programmer. Fra nå av ble Kjær stadig mer bakstrevsk i sine politiske holdninger, og polemiserte mot parlamentarisme, sekularisering, utviklingstro, målstrev og forbudspolitik." Roughvedt 2007, s.84.

⁵⁶ Roughvedt 2007, s.87.

⁵⁷ *Ibid*, s.89.

holdninger ble altså først og fremst formet i bohemmiljøet han var en del av. Dette miljøet var på mange måter en raritet i hovedstadens kultur- og samfunnsliv, men deres politiske holdninger gjenspeilet i stor grad den epoken som John Wyon Burrow betegnet som "fornuftens krisetid".

Fire fortellinger av Sven Elvestad

De tre Lys og Skygge-fortellingene fra 1908-09, "Den Dødes Værelse", "Den brændte Dødsdom" og "Røverhoppet i Holmenkolbakken" har detektiv Knut Gribb som hovedperson. I "Gardinsnoren" fra 1917 er Asbjørn Krag hovedperson. De tre første ble utgitt under pseudonymet Kristian F.Biller, mens "Gardinsnoren" kom under pseudonymet Stein Riverton. Jeg refererer først handlingsforløpet i de fire fortellingene, og kommenterer deretter innholdet og hvordan jøder blir beskrevet i de ulike fortellingene.

1) Handlingen i "Den Dødes Værelse" fra Lys og Skygge nr 2, 1908 foregår på "et af Kristianias betydeligere Hoteller"⁵⁸. En hotellgjest blir frastjålet sine smykker. Det ringes flere ganger på portieren fra denne gjestens rom mens det tilsynelatende er tomt. En annen hotellgjest blir senere bestjålet i det samme rommet, hvor han også blir funnet død. Spenningen er på topp når det atter ringer fra rommet, og alle vet at det bare er den døde som befinner seg der. Ved hjelp av flere forkledninger løser Knut Gribb gåten, men da han skal gripe den notoriske kjeltringen Thomas Ryer, går han i en felle og blir tatt til fange. Ved hjelp av sin kløkt unnslipper han den sikre død og kan etter kort tid gripe Ryer.

Når Gribb tidlig i handlingen skal forsøke å oppspore tyvegodset fra det første tyveriet, oppsøker han en person ved navn Jacob Isacsen i en gammel bygård. Gribb banker på og truer mannen til å åpne:

- Tys, tys, sagde den klynkende Stemme, tag ikke saadan paa Vei, nu skal jeg snart aabne. Lidt efter blev en Nøgle vredet om og Døren aabnedes langsomt og forsigtig. Et gammelt Pergamentansigt af tydelig israelitisk Oprindelse viste sig i Døraabningen. [...] Fra den lille, trange Entré, hvor der blot hang en luvslidt Hat og en ditto, fillet Kappe kom han ind i en ganske stor Stue. Her var Væggene næsten dækket af Skabe og Reoler, -

⁵⁸ Lys og Skygge 2/08, s.1.

og paa Reolernes Hylder laa en Mængde forskjellige Gjenstande, deriblandt mange Lommeuhre. Udstyret talte tydelig om den Tuskhandel, som den gamle Jøde drev.⁵⁹

Gribb overtaler jøden til å lete etter tyvegodset hos byens skraphandlere, for dette skal han få betaling: "Den Gamles Fingre greb begjærlig efter Pengesedlerne."⁶⁰ Gribb har uten tvil funnet den riktige personen for å spore opp de savnede gjenstandene:

Hvis Sagerne allerede var solgt til en eller anden Skrabhandler eller pantsat hos en privat Pantelaaner, som Kristiania har saa mange af, var den gamle Jøde rette Mand til at finde det. Han havde i over en Menneskealder drevet Tuskhandel med Skrabhandlerne i Kristiania og kjendte bedre end Politiet selv alle de Smuthold, hvor Kristianias Tyvepak pleiede at faa afsat sine Koster.⁶¹

Jøden finner ganske riktig en del av tyvegodset og bidrar dermed til å oppklare tyveriet.

2) I "Den brændte Dødsdom" fra Lys og Skygge nr 25, 1909, fatter Knut Gribb interesse for to utenlandske menn som er involvert i en krangel i Speilsalen på Grand Hotel. Disse to har en mystisk og mistenkelig framtoning som gjør at Gribb ser på opptrinnet som del av en kriminalsak. Etter bruk av diverse forkledninger, knekking av flere sifferkoder, kløkt og snarrådighet fra Gribbs og assistent Jærvens side, blir det klart at de to ukjente mennene er Thomas Ryer og den fryktede anarkisten Azew: "det var altså ingen anden end Azew, Mongolansigtet, den frygtede Provokatør, Verdens største Skurk, den mest hadede Mand under solen. Og han havde allieret sig med den dristige og forslagne Eventyrer Thomas Ryer."⁶² Azew er forfulgt av russiske revolusjonære, som han har forrådt. Han visste "at tusinde hadefulde Øine stirrede efter ham, at der i hver By paa Kontinentet var Dolke parat til at støde ham ned."⁶³ Han forskanser seg i en leilighet i Parkveien, og snart er huset omringet av forkledte revolusjonære. Gribb og Jærvan kommer dit med et ønske om å

⁵⁹ Ibid, s.8.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid, s.9.

⁶² Lys og Skygge 25/09, s.23.

⁶³ Ibid, s.26.

påгриpe både Ryer og Azew. Gribb har en kort samtale med en av de revolusjonære som overbeviser ham om deres planer om å drepe Azew:

Netop denne Samtale overbeviste Knut Gribb mere en noget andet om den revolutionære Domstols forfærdelige Magt. Her var en hel Del Mænd kommet sammen fra de forskjelligste Egne af Europa for at udføre en uhyggelig Bloddaad, og ingen havde Betæneligheder ved at lystre Ordre. Tvertimod, alle var opfyldt af Længsel efter at bli den direkte Deltagende.⁶⁴

Men Azew trekker det lengste strået og unnslipper på kløktig vis både forfølgerne og detektivene.

Som en bifigur i handlingen møter vi jøden Isak, til forveksling lik jøden fra "Den Dødes Værelse". Isak oppsøker Jærven for melde at han har sett flere mystiske personer i bygården sin, deriblant to som passer til beskrivelsen av de to mennene fra Speilsalen. Etter mye snakk får han fram sin beskjed, og blir honorert for opplysningen. Isaks besøk hos politiet følger tydeligvis et fast mønster:

[...] bestandig, naar Isak kom med sine Oplysninger, var det nødvendig at skræmme ham og lade ligegyldig, da Jøden stadig forlangte at bli honoreret i klingende Mynt; - og han skruede gjerne Fordringerne op, naar han skjønte, at Politiet mente, de var værdifulde.⁶⁵

Knut Gribb oppsøker senere Isak for å få nærmere opplysninger. Sammen bryter de seg inn i de mystiske mennenes leilighet, men blir overrasket av skritt i trappen. Isak skal til å flykte, og Gribb ser på sin stilling som fortvilet: "Sandsynligvis kunde han ikke gjøre den allerringeste Regning paa Jøden Isak."⁶⁶ Men Isak overrasker. Til Gribbs spørsmål om Isak har en revolver:

[...] nikkede [jøden] og til Detektivens store Forbauselse trak han en Revolver frem. Jødens Skræk var nu forsvundet og han stillede sig koldblodig ved Siden af Detektiven. Der var foregaaet en fuldstændig Forandring med ham. Det feige og

⁶⁴ Ibid, s.28.

⁶⁵ Ibid, s.12.

⁶⁶ Ibid, s.24.

krybende, som ellers beherskede ham, hadde git Plads for virkelig Aandsnærværelse.⁶⁷

Gribb og Isak slipper å forsvare seg, da det bare er noen politikonstabler som kommer opp trappen. Jødens mot har altså ingen særlig betydning for handlingens gang, og etter denne episoden forsvinner Isak ut av fortellingen.

3) I "Røverhoppet i Holmenkollbakken" fra Lys og Skygge nr 26, 1909, er en jødisk pantelåner en av de viktige personene i handlingen. Pantelåneren oppsøker Knut Gribb for å fortelle at han har mottatt en drapstrussel. Kort tid etter blir Gribb kontaktet av en kunster. I et utstillingslokale ikke langt fra pantelånerens kontor høres det merkelige lyder om natten, men ingenting er å se. Gribb ser i begynnelsen ingen sammenheng mellom disse to sakene, men han avslører etter hvert at Thomas Ryer med to medhjelpere planlegger å rane en juvelbutikk som ligger i etasjen under utstillingslokalet. Det er altså tyvene som har laget de mystiske lydene mens de har boret hull i gulvet. Det er også tyvene som står bak trusselbrevene, med den hensikten å villedde politiet. Gribb og politiet holder vakt natten da ranet skal skje, de fakker de to medhjelperne, men Ryer unnslipper. Han rømmer gjennom byen og stikker seg bort i folkemengden som er på vei for å overvære det årlige Holmenkollrennet. Gribb forfølger Ryer hele vei en til hoppbakken og sperrer alle fluktveier, men Ryer slipper unna ved å sette utfor hoppkanten og forsvinner deretter blant publikum.

Pantelåneren Mendelsohn er "en ældre graasprængt Herre af jødisk Udseende."⁶⁸ Gribb opptrer nokså uelskverdig mot ham, og slik blir Mendelsohn beskrevet av fortelleren:

Af saadanne som han har heldigvis vor By ikke sa mange. Men der findes dog enkelte. Han hørte til denne lyssky Flok, som spekulerer i Folks Ulykke, i sine Medmenneskers tilfældige Forlegenhed, en af dem som er istand til at fremkalde saa megen Ulykke omkring sig bare for at kunne øge sine Gulddynger. Officielt, i Adressebøgerne og i de offentlige Papirer kaldtes han Pantelaaner og Rentier. Men det var ingen Hemmelighet, at han drev en skummel Aagerforretning.⁶⁹

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Lys og Skygge 26/09, s.1.

⁶⁹ Ibid, s.3.

Mendelsohns kontor er sikret med store jernbeslåtte dører og han et stort pengeskap og mange verdifulle panter. Han lever kun for forretningen og for det daglige halvannentimes studium av Talmud. I fortellingen blir han konsekvent omtalt som "Aagerkarlen" og bortsett fra i beskrivelsen av hans trofaste skriftstudium, får han kun negativ omtale.

4) "Gardinsnoren" sto på trykk i bladet Ukens Revy i 1917. Jøder eller jødedom er overhodet ikke omtalt i selve handlingsforløpet, jeg vil derfor ikke referere dette her. Første avsnitt i fortellingen heter "Ghettoen i Hotel Bristol" og er et situasjonsbilde fra en hotellkafe i København, løsrevet fra den videre handlingen. Her følger et utdrag fra denne innledningen:

Nu er det blit betydelig bedre, men for et aar siden var det næsten ufremkommelig i den bekjendte Kjøbenhavnerkafé "Bristol" for internationale handelsmænd av den velkjendte jødiske, sortmuskede type. I tusenvis hadde krigen skyllet disse eksistenser indover Skandinavien. De fleste kom fra Tyskland og Østerrig-Ungarn. Mange reiste videre og bredte sig utover Sverige og Norge. Men mange blev ogsaa hængende fast i Kjøbenhavn, baade fordi de der befandt seg nærmere det hjemsted, hvorfra de var blit vist bort og fordi krigen pludselig aapnet nye chancer for deres medfødte handelstalent, som de ikke kunde la være at benytte sig av. [...] I hui og hast omdannedes saa den lille hyggelige kafé Bristol til en børs i det mindre. Stamgjesterne jagedes paa flugt og det het sig i den kjendte, lette kjøbenhavnske jargon, at i Bristol gik det ikke an at være længer, for der var ikke plads til at spytte for bare jøder. Over kaféen bredte sig den egne, ubestemmelige duft, som er uadskillelig knyttet til det sted, hvor mange jøder færdes og i virvaret av dæmpede nasallyde syntes man at høre pengesedlernes knasen.⁷⁰

Jødene i Elvestads fire fortellinger

Jødene som figurerer i de tre første tekstene, Jacob Isacsen, Isak og Mendelsohn er skildret på nokså lik måte. De presenterer seg alle som fattige, og blir beskrevet som klagende og slitsomme mennesker med et uflidd ytre. De snakker gebrokkent norsk og bruker talemåter som

⁷⁰ Ukens Revy 1917, s.39.

”ach, ach” og ”jai er en fattik mann”. De driver alle med pengerelatert virksomhet, hevder at de er hederlige menn, men har ifølge fortelleren flere ganger vært på kant med loven og i politiets søkelys. De er enslige, bor spartansk og unner seg ingen luksus, men er i realiteten holdne menn, skal vi tro fortelleren. Jacob Isacsen og Mendelsohn er statiske karakterer og utvikler seg ikke i handlingens løp, mens Isak gjennomgår en forandring, legger av seg ”det feige og krybende” og blir virkelig nærværende når faren truer ham og Knut Gribb. Elvestad legger vekt på disse personenes jødiskhet, ved at fortelleren omtaler de som ”Jøden”, ”Jøden Isak”, ”den jødiske Aagerkarl” og lignende. Han skriver i de tre første fortellingene lite om jødene som folk, men lar i langt større grad de enkelte jødene stå som representanter for folkegruppen ved at han stadig betoner deres jødiskhet. Alle tre figurene kan stå som eksempler for negativt ladede litterære jødiske figurer, i og med at de bygger på kjent antisemittisk arkivmateriale. Unntaket fra dette er den forandringen Isak gjennomgår, en forandring som tydelig viser at slike figurer ikke er stereotype, men varierte, i og med at de bygger på dokumenter med en antisemittisk kjerne. Elvestads portretter av disse jødene har derfor en stereotyp kjerne, men er ikke stereotypier i seg selv.

”Gardinsnoren” skiller seg fra de tre tidligere fortellingene ved at tekstens omtale av jøder er helt løsrevet fra selve handlingen. I beskrivelsen av det jødiske klientellet ved kafe Bristol er det ingen personer som blir nevnt spesielt, de blir kun beskrevet som gruppe. Teksten er svært negativt ladet. Negativiteten ligger først og fremst i to momenter; tekstens fokus på jøder som gruppe og dens konsekvente bruk av materiale fra det antisemittiske arkiv. Jødene ”bredte sig utover Sverige og Norge”, de kunne ikke ”la være at benytte sig av” sitt ”medfødte handelstalent” og de omdannet kafeen til en ”børs”. Forestillingen om den pengekjære jødiske handelsmannen som langsomt vil legge verden under sitt herredømme er absolutt til stede i denne teksten. Den siste setningen i ovenstående sitat går svært langt i sin formidling av tradisjonell antisemittisme. Særlig merkbart blir dette når man tar med i betraktningen at hele avsnittet om jødene er uten betydning for tekstens handlingsforløp.

Elvestads fire fortellinger benytter seg alle av dokumenter fra det antisemittiske arkiv. Den viktige ulikheten mellom fortellingene ligger i den funksjon jødene har i handlingen. I de tre fortellingene fra årene

1908-09 tegner Elvestad lite flatterende portrett av tre forskjellige jøder, der de blir identifisert som jøder både ved stadig å bli betegnet som jøder og ved å bli gitt egenskaper som bygger på tradisjonelt antisemittisk arkivmateriale. Jødene har en rolle i handlingsforløpet og for fortellingens gang er det deres handlinger og ikke deres jødiskhet som er avgjørende, selv om deres jødiskhet nok henger tett sammen med den profesjonen de utøver. I "Gardinsnoren" fra 1917 har den jødiske gruppen ingen funksjon i teksten annet enn å gi et stemningsbilde ved fortellingens begynnelse. Den negative omtalen av jødene virker helt umotivert i forhold til selve handlingen. For de tre første fortellingenes vedkommende kan man si at Elvestad med sine jødeportrett på sett og vis lever opp til datidens sjangerforventninger for kriminallitteratur idet han gir jøden rollen som "den andre", den uærlige, griske, unorske og usympatiske. Når det gjelder "Gardinsnoren" virker beskrivelsen av jødene her å ha en annen funksjon. I og med at den står utenfor tekstens handling, virker den å være motivert i seg selv, noe som gjør "Gardinsnoren" til en mer antisemittisk tekst enn de tre andre.

Elvestad, og til slutt: det antisemittiske arkiv

Ved hjelp av de foregående kontekstuelle betraktningene har jeg forsøkt å danne et bilde av den diskursen Elvestad skrev sine fortellinger i. Når vi ser på hans samtid, er det først og fremst forholdet til det "andre" som springer oss i øyet. De ustabile politiske forholdene, misnøyen med svake ledere, det uavklarte forholdet til jøden som "den fremmede", frykten for "det fremmede" i seg selv og hvordan alle disse momentene gjenspeiles i datidens kriminallitteratur. Frykt for anarkister, for fremmede politiske overbevisninger og fascinasjon for eneren, den fryktløse og kyndige detektiv, er momenter som finnes i de fire fortellingene jeg har undersøkt.

Når det gjelder Elvestads litterære beskrivelser av jøder, mener jeg å ha funnet et skille mellom de tre fortellingene fra 1908-09 og "Gardinsnoren" fra 1917. Vi vet at konteksten Elvestad levde og skrev i hadde forandret seg på disse 8-9 årene. Første verdenskrig var i gang, jødiske flyktninger hadde kommet i økt antall både til Norge og Danmark; Elvestad oppholdt seg i begge land. Elvestad hadde også i flere år stått under påvirkning av Nils Kjær, som igjen var blitt mer og

mer ytterliggående i sine politiske synspunkter. Jeg vil derfor si at bruset fra den antisemittiske diskurs hadde blitt sterkere i løpet av årene fra 1908-09 til 1917, og at Elvestad ved skrivingen av "Gardinsnoren" derfor hadde et større utvalg av dokumenter i det antisemittiske arkiv han kunne gripe tak i og nyttiggjøre seg.

Å snakke om et antisemittisk arkiv kan selvsagt virke villedende. En gitt diskurs inneholder mer enn bare antisemittisme, følgelig vil også diskursens arkiv bestå av mer enn antisemittiske ytringer. Men i arbeidet med Foucaults noe diffuse arkiv-begrep, mener jeg at det å bryte arkivet ned i mindre deler vil synliggjøre forekomsten av arkivets enkelte utsagn. Det antisemittiske arkiv manifesterer seg blant annet i verk som Johann Andreas Eisenmengers *Entdecktes Judenthum* fra 1700. Dette to tusen siders verket, skrevet som et forsvarsskrift for kristendommen, omtaler jødedom og jøder på en tilsynelatende svært vitenskapelig måte, men slik flere forskere har vist,⁷¹ benytter forfatteren seg i realiteten av fordommer mot og stereotype framstillinger av jøder. *Entdecktes Judenthum* blir dermed et jødefiendtlig skrift kledd i vitenskapelige klær.⁷² Boken har blitt etterliknet mange ganger og har hatt stor betydning i antisemittisk propaganda.

Også trivillitteratur, herunder kriminalromaner, har tilgang til det antisemittiske arkiv. Denne litteraturen er ikke innovativ i sine beskrivelser av jøder, men griper til de dokumenter som er oppbevart i arkivet. En slik reproduksjon eller benyttelse av antisemittisk arkivmateriale beror ikke på intertekstualitet, men kan derimot beskrives som episodedannelser eller litterære topoi. Et litterært topos

⁷¹ Niewöhner, Friedrich: "Entdecktes Judentum und jüdische Augen=Gläser. Johann Andreas Eisenmenger." I: Richard van Dülmen og Sina Rauschenbach (Hrsg.): *DenkWelten um 1700. Zehn intellektuelle Profile*. Köln 2002, s.167-180 og Rohrbacher, Stefan: "'Gründlicher und Wahrhaffter Bericht'. Des Orientalisten Johann Andreas Eisenmengers *Entdecktes Judenthum* (1700) als Klassiker des 'wissenschaftlichen' Antisemitismus." I: Peter Schäfer und Irina Wandrey (Hrsg.): *Reuchlin und seine Erben*. Pforzheimer Reuchlinschriften, Band 11. Ostfildern 2005, s.171-188.

⁷² Niewöhner 2002, s.177: "Antijudaismus tritt hier in einem dichten philologischen Schleier auf, der oft nur schwer zu durchschauen ist." Rohrbacher 2005, s.171: "Vielleicht kein einzelnes anderes Werk in einer modernen Sprache hat eine derart starke unmittelbare und mittelbare Bedeutung, insgesamt eine so entscheidende Prägekraft bei der Ausbildung und Formierung des argumentativen Arsenal der Judenfeindschaft in dieser und späterer Zeit entwickelt."

er fritt konverterbart og kan ikke føres tilbake til en pretekst. Elvestads jødiske figurer er eksempler på slike topoi. En annen eksempeltekst er Kaptein Munks krigsroman, som har et tydelig tematisk slektskap både med *Sions vises protokoller* og Hermann Goedsches (Sir John Retcliffes) roman *Biarritz* fra 1868.⁷³ Tankene fra Goedsche og protokollene om en jødisk verdenssammensvergelse blir ikke sitert i Kaptein Munks roman, men de blir kumulert, de blir opphopet. Gjennom stadig ny anvendelse av innholdet i det antisemittiske arkiv skjer det en opphopning av stereotype elementer. Denne opphopningen gjør det umulig å føre de enkelte stereotypiene tilbake til en pretekst. Stereotypiene finnes derimot i dokumentene i det antisemittiske arkiv, og det er ved å forsyne seg i dette arkivet at de nevnte forfatterne har skapt sine litterære jødiske figurer og det er ved hjelp av det samme arkivet Glausers lesere har kunnet identifisere *Die Speiche* som en antisemittisk tekst.

Illustrasjoner

- Stürmer-tegning:
<http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/sturm28.htm>
- "Der Jüdische Kipper und Auffwechler":
http://de.wikisource.org/wiki/Der_J%C3%BCdische_Kipper_und_Auffwechler
- "Jødisk våpenhandler" (fra Thorvald Bogsrud roman): Dahl, Willy: *Dødens fortellere. Den norske kriminal- og spenningslitteraturens historie*. Eide forlag 1993, s. 64.

⁷³ Goedsches roman dannet mye av grunnlaget for *Sions vises protokoller*.